

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ В КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНІХ І СУСПІЛЬНИХ РЕФОРМ

Завдання соціально-психологічного супроводу суспільних реформ – налагодження взаємодії та діалогу усіх зацікавлених сторін. Надміру широке значення поняття *соціальна взаємодія* вимагає його уточнення для подальшого використання як центрального елемента соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ. У статті соціально-психологічні підходи до соціальної взаємодії розглядаються у двох вимірах: як пряма комунікація «обличчям-до-обличчя» і як опосередкована комунікативними засобами, зокрема, за допомогою соціальних мереж. Актуальною на сьогоднішній день є організація соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підтримку освітньої реформи не лише на рівні суспільства, а й окремих навчальних закладів. Мета статті – обґрунтування методів, за допомогою яких можливо організувати взаємодію колективних суб'єктів у процесі соціально-психологічного супроводу освітніх реформ, а також представлення перших результатів емпіричного дослідження. Запропоновано експериментальне дослідження, яке базується на застосуванні інтегрованої системи технологій у контексті соціально-психологічного супроводу освітньої реформи. На відміну від стандартних технологій опитування громадської думки (які лише фіксують наявні думки), розроблена технологія дозволяє формувати громадську думку шляхом її збагачення, консолідації, просування передових ідей, створення соціальних мереж. Представлено результати першого етапу експерименту - вхідного моніторингу й онлайн-опитування серед учасників експерименту. Наступний етап експерименту передбачає взаємодію учасників – освітян, учнів, їхніх батьків, – із застосуванням соціально-психологічних технологій (збагачення громадської думки, знаходження консенсусу, нетворкінгові технології, рефлексивне управління, підвищення інноваційної культури).

Ключові слова: всеукраїнський експеримент, громадська думка, інтегрована система технологій, соціальна взаємодія, соціально-психологічний супровід, освітня реформа.

Ivanchenko S.M. Social interaction in the context of educational and social reforms

Social psychological support for social reforms is aimed at organization of interaction and dialog between all the interested parties. A very broad understanding of the notion “social interaction” demands it’s restricting for the following usage as the central element of social psychological support for educational and social reforms. Social psychological approaches to social interaction are viewed in two dimensions: as a direct “face-to-face” communication, and as a social networks mediated communication. Up-to-date is an organization of social-psychological support aimed at the support of the educational reform at both, social level and the educational settings. The paper is aimed at searching for the methods of interaction of collective subjects in a process of social psychological support for educational reform, and presentation of the experimental study outcomes. The experimental study based on the integrated system of technologies in the context of social support of educational reform is presented. Contrary to the standard public opinion polls (that fix existing opinions), this technology was shaped for forming the opinion through deliberation, consolidation, promotion, and creation of social networks. The results of the first stage of the experimental study - entry monitoring and online poll - are described. Next stage will be an interaction of participants – teachers, students, and their parents – with using the social psychological technologies (public opinion deliberation, consensus method, networking, reflexive management, innovative culture).

Key words: educational reform, integrated system of technologies, social interaction, social psychological support, public opinion.

Иванченко С.Н. Социальное взаимодействие в контексте проведения образовательных и социальных реформ

Заданием социально-психологического сопровождения общественных реформ является налаживание взаимодействия и диалога всех заинтересованных сторон. Слишком широкое значение понятия «социальное взаимодействие» требует его уточнения для последующего использования в качестве центрального элемента социально-психологического сопровождения реформы образования и других общественных реформ. В статье рассматриваются подходы к социальному взаимодействию, которые могут быть объединены в две большие группы: как прямая коммуникация «лицом-к-лицу» и как опосредованная коммуникативными средствами, такими как социальные сети. Актуальной на сегодняшний день является организация социально-психологического сопровождения, направленного на поддержку реформы образования не только на уровне общества, но и на уровне отдельных образовательных учреждений. Целью данной статьи является обоснование методов, с помощью которых можно организовать взаимодействие коллективных субъектов в процессе социально-психологического

сопровождения образовательных реформ, а также представление первых результатов эмпирического исследования. Предложено экспериментальное исследование, которое основано на использовании интегрированной системы технологий в контексте социально-психологического сопровождения реформы образования. В отличие от стандартных технологий опроса общественного мнения (которые лишь фиксируют имеющиеся мнения), разработанная технология позволяет формировать общественное мнение путем ее обогащения, консолидации, продвижения передовых идей, создания социальных сетей. Представлены результаты первого этапа эксперимента - базового мониторинга и онлайн-опроса участников эксперимента. Следующий этап эксперимента предполагает взаимодействие участников – педагогов, учеников и их родителей, – с применением социально-психологических технологий (обогащение общественного мнения, нахождения консенсуса, нетворкинговых технологий, рефлексивного управления, повышения инновационной готовности).

Ключевые слова: общественное мнение, интегрированная система технологий сопровождения, социальное взаимодействие, социально-психологическое сопровождение, реформа образования.

Постановка наукової проблеми та її значення. Однією з умов ефективного впровадження освітніх реформ є наявність суспільної підтримки рішень, що ухвалюються на державному рівні. Підтримка суспільства можлива за умови здійснення ефективної комунікації з громадськістю та пояснення дій, спрямованих на інтеграцію суспільства з урахуванням інтересів як окремих груп населення, так і громадян загалом. Тому актуальна на сьогодні організація соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підтримку освітньої реформи не лише на рівні суспільства, а й окремих навчальних закладів.

Соціально-психологічний супровід розуміємо як систему професійної діяльності, яка забезпечує створення умов для успішної адаптації людини або групи людей до нових або складних обставин життєдіяльності. Соціально-психологічний супровід як одна з умов успішної реалізації освітніх реформ може здійснюватися на рівні суспільства в цілому, на рівні окремих цільових груп (територіальних чи соціально-демографічних спільнот, колективів конкретних організацій тощо), а також окремих осіб. Для кожного з цих рівнів розробляють і реалізують різні моделі психологічного супроводу [3]. У даному випадку це рівень колективів конкретних організацій, а також окремих груп (дітей, батьків, учителів, керівників навчальних закладів).

Центральним моментом соціально-психологічного супроводу є організація взаємодії тих соціальних або професійних груп, які залучені в процес впровадження реформ. Оскільки у соціальній психології поняття *соціальна*

взаємодія розуміють дуже широко, потрібно його обмежити та сфокусувати для подальшої роботи.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Соціальна взаємодія – процес безпосереднього або опосередкованого обміну діями соціальних суб'єктів (акторів). У загальному вигляді взаємодію можна розглядати як організацію спільних дій індивідів, груп та організацій.

Результатом теоретичних пошуків, здійснених у межах соціології, стало розуміння соціальної дії як такої, що співвідноситься з діями інших людей і зорієнтована на них. Систематичне виконання дій, які передбачають зворотній зв'язок, називають соціальною взаємодією. У процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знанням, досвідом. Індивід або група визначає свою позицію відносно інших, своє місце (статус) у соціальній структурі, свої соціальні ролі. Сама соціальна структура, соціальні стосунки та соціальні інститути є результатом різних видів і форм соціальної взаємодії [6–8].

Численні соціально-психологічні теорії та підходи до групової взаємодії можна об'єднати у декілька груп. Міжгрупова теорія контакту, яку розробив Г. Олпорт, – одна з найбільш впливових теорій у соціальній психології. Сучасні дослідження продовжують цю традицію. Т. Петтигрю та Л. Тропп поєднують базові поняття – інтеракція, ситуаційний вплив на поведінку – та ефективні засоби покращення міжгрупових стосунків. Автори проаналізували 515 досліджень міжгрупових контактів. За допомогою мета-аналізу теорії контакту було показано, що міжгрупові контакти зменшують міжгрупове упередження. Подібні паттерни виникають щодо різних аутгрупових цілей і контактних зон, а також присутні у расових, етнічних та інших групах. Ці результати засвідчують, що теорія контакту, яка була розроблена для пояснення расових та етнічних стосунків, може бути перенесена на інші групи [9].

Ч. Стангор наводить реальні приклади, які допомагають зрозуміти та передбачити групову поведінку. Зокрема, представлено такі теми як конформізм, лідерство, виконання завдань, упередження, дискримінація (внутрішньо- та

міжгрупова). Також наведені нові дані з теорії соціальної ідентичності та дослідження соціальних мереж. Погляд на поведінку в групі та між групові стосунки дозволяє заповнити прогалину, яка існує між цими взаємопов'язаними підходами [11].

Значний вплив на розуміння взаємодії мала теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда. У концепції символічного інтеракціонізму взаємодію між людьми розглядають як безперервний діалог, під час якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного і реагують на них [4]. З 1970-х років у європейській психології почалися експерименти з мінімальної групової детермінанти Г. Теджфела, відомі як теорія соціальної ідентичності, в подальшому розвинена Дж. Тернером як концепція самокатегоризації [12].

Дж. Тернер вважає, що ступінь внутрішньо-групової ідентифікації не можна вимірювати з позицій концепції індивідуальних відмінностей, яка ґрунтується на усталеній структурі Я. Дж. Тернер, розвиваючи погляди Г. Теджфела, робить наголос на ситуативному характері соціальної ідентичності. Він вважає, що люди діють або як індивіди, або як члени групи. У Я-концепції присутні одночасно особистісна та соціальна ідентичність, які співіснують [13]. Особистість у процесі взаємодії з іншими постійно змінює своє становище й, відповідно, грає різні ролі. Саме тому автори включають у концепцію ситуативну детермінанту прояву ідентичності. Це означає, що індивіди можуть висловлювати або свою особисту думку (з позиції Я-ідентичності), або думку групи, з якою себе ідентифікують (з позиції Ми-ідентичності).

У концепції К. Левіна, який поєднав активні дії з груповим дослідженням, виникло поняття *дослідження дією*. Дослідження дією або модель залучення дослідника (*participatory action research - PAR*) – метод, за допомогою якого дослідник працює з групою. Дослідник отримує від групи інформацію про те, що має досліджуватися, де та яким чином. Дослідник навчає групу корисним навичкам, які потім дають змогу учасникам групи продовжити дослідження самостійно. PAR базується на трьох видах стосунків: поміж індивідами, групами

та між людьми та їхнім природним середовищем. Управління групою динамікою у багатьох аспектах грає центральну роль у процесах PAR. Цей метод знайшов застосування у педагогіці як відповідь на традиційну формальну модель, де вчитель стоїть перед класом й інформує пасивних реципієнтів. Тут дослідник навчається разом із своїми «учнями». За допомогою PAR стало можливим інтегрувати компонент «дії громади» у дослідницькі плани традиційних дослідників. Розвиток PAR призвів до появи такого методу, як *Collaborative Interactive Group Action Research* – «дослідження дією інтерактивних груп що співпрацюють», де поряд з традиційними стратегіями використовуються стратегії соціальних інтеракцій [10].

Особливу групу складають дослідження радянських психологів у межах діяльнісного підходу. З початку 1980-х років почалися дослідження спільної трудової діяльності й колективу як особливого середовища життєдіяльності особистості. Було обґрунтовано теоретичне положення про те, що спільна діяльність є системоутворюючою ознакою колективу (або головною підставою формування та збереження його цілісності). Спільна діяльність почала розглядатися вже не лише як чинник, що визначає психологію групи, і не лише як середовище існування групової психології, але і як власне психологічний феномен колективу [2].

З позицій діяльнісного підходу розгляд процесів міжгрупової взаємодії неможливий без аналізу змісту міжгрупових стосунків й об'єктивної ситуації. При цьому «в центрі уваги має стояти внутрішнє відбиття міжгрупових процесів і явищ, тобто когнітивна або соціально-перцептивна сфера суб'єкта, пов'язана з різними аспектами міжгрупової взаємодії» [1, 25]. Для організації соціально-психологічного супроводу це означає розуміння того, яким чином взаємодія спільноти відбивається у свідомості обох груп, а також обумовлений цим спосіб їх взаємодії.

На рубежі 1970–80-х років К. А. Абульханова, А. І. Донцов, А. Л. Журавльов, А.С. Чернишов та ін. розробляли поняття *колективний суб'єкт діяльності* або

суб'єкт спільної діяльності. Наголошували активну сутність колективу щодо виконуваної ним спільної діяльності. Ці дослідження внесли принципові зміни в уявлення про детермінацію спільної діяльності колективу: не лише зміст спільної діяльності визначає групові психологічні феномени, а й соціально-психологічні властивості, процеси та стан колективу суттєво впливають на характеристики спільної діяльності, можуть різною мірою її трансформувати. У цей період був сформульований узагальнений принцип суб'єкта в дослідженні спільної діяльності [2].

Отже, соціально-психологічні підходи до соціальної взаємодії можна умовно поділити на дві великі групи: у першому випадку взаємодію розуміють як спілкування, комунікацію, й відповідні методи, побудовані на діалозі та комунікативних технологіях. Другий підхід виходить із того, що взаємодія – це спільна діяльність, яку розуміють як виробничу, навчальну, ігрову та інші види діяльності. Відповідно, організацію взаємодії учасників діалогу можна будувати у двох вимірах: як пряму комунікацію «обличчям-до-обличчя» і як опосередковану комунікативними засобами, зокрема, за допомогою соціальних мереж.

Мета статті – обґрунтувати методи, за допомогою яких можливо організувати взаємодію колективних суб'єктів у процесі соціально-психологічного супроводу освітніх реформ, а також представити результати емпіричного дослідження.

Методи та методики. Колективом лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в межах НДР «Психотехнологічні складові формування в громадській думці позитивного образу освітніх та суспільних інновацій» (2008-2012 рр.) була розроблена інтегрована система технологій формування позитивного образу освітніх та суспільних інновацій. Використання інтегрованої системи технологій передбачає проведення інформаційно-промоційної роботи з висвітлення впроваджуваної інновації, залучення цільових груп до взаємодії з інновацією (тестування, обговорення, отримання реального досвіду), а також проведення спеціальних заходів, спрямованих на формування інноваційного клімату в суспільстві [3].

Соціально-психологічні технології формування громадської думки спрямовані на зміну знань, настановлень і поведінки людей. Здебільшого такі технології мають інформаційний характер і спрямовані на надання людям більшої інформації. Але сама по собі інформація не завжди веде до автоматичного сприйняття нововведень. Важливий елемент таких кампаній – використання так званих «активних» методів, які, крім простого надання інформації вимагають залучення цільової аудиторії до процесу обговорення, дискусії, розробки стратегії та, можливо, до процесу впровадження тої чи тої інновації. Основна ідея використання цих методів полягає у тому, що формування власної думки, а тому – і громадської думки, відбувається краще, коли людина має змогу безпосередньо «доторкнутися» до предмету, бере участь у прийнятті рішень чи на практиці застосовує нові знання та навички. Аудиторія з об'єкту впливу перетворюється на суб'єкт і, отже, знімається питання про маніпуляцію, оскільки громадська думка формується за участі тих, на кого спрямований цей вплив. У якості такого суб'єкта виокремлюються зацікавлені групи, які уособлюють інтереси певної соціально-демографічної або професійної групи, наприклад, освітяни. Такі групи зазвичай є або бенефіціарами (такими, що отримують користь від нововведень) або, навпаки, на які буде покладено основний тягар цих реформ – тоді вони з великою вірогідністю будуть «противниками інновацій» [5].

Інший компонент системи технологій – мережеві або «нетворкінгові» технології. Соціальні мережі – різновид інноваційних соціальних медіа, який використовується як інструмент для налагодження горизонтальної комунікації та взаємодії з цільовою аудиторією. Крім соціальних мереж в Інтернеті, ми включаємо до цієї групи формування мереж в реальному вимірі: як груп, об'єднаних за принципом спільних інтересів, зацікавлень, діяльності.

Використання інтегрованої системи технологій у контексті соціально-психологічного супроводу передбачає проведення постійного моніторингу ставлення педагогів, учнів, батьків до впроваджуваних реформ. Співробітники лабораторії соціально-психологічних технологій розробили моніторингову

анкети, яка складається з питань щодо ставлення до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання та профільне навчання в старшій школі.

Другий метод – *online* опитування серед освітян. Анкету для вимірювання потенціалу використання соціальних мереж освітянами розробили співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій ІСПП М. С. Каніболоцькою. Питання анкети спрямовані на визначення рівня активності педагогів у соціальних мережах, мотивів користування *online* мережами, місце соціальних медіа у системі професійно-значущих джерел, потенціалу соціальних мереж в контексті здійснення освітніх реформ.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На сьогодні інтегровану систему технологій апробують в межах всеукраїнського експерименту «Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій», який із лютого 2016 р. проводиться на базі загальноосвітніх навчальних закладів Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Львівської, Хмельницької, Херсонської, Чернігівської областей та м. Києва. Метою експерименту є впровадження системи роботи, орієнтованої на формування позитивного ставлення педагогічних працівників, учнівської молоді, батьків та широкої громадськості до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання, профілізацію старшої школи, розширення практики державно-громадського управління освітою.

На першому (діагностичному) етапі експерименту було здійснено два опитування учасників експерименту: вхідний моніторинг ставлення до освітніх реформ та *online* опитування щодо використання соціальних мереж освітянами.

У квітні–травні 2016 р. було проведено вхідний моніторинг з метою вивчення ставлення педагогів, учнів та батьків до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання та профільне навчання у старшій школі. У опитуванні взяли участь 768 респондентів (139 – чол. (18,1%), 624 – жін. (81,3%), 5 осіб не зазначили свою стать).

Результати моніторингу показали, що до перспективи запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання позитивно ставляться 50% директорів шкіл, тоді як серед педагогів та батьків цей відсоток значно нижчий: 28% та 20% відповідно; серед учнів – 25%. Також 50% опитаних директорів шкіл вважають, що запровадження у загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання підвищить якість середньої освіти, тоді як цей відсоток серед вчителів складає лише 17,7%, серед батьків – 17,6%, серед учнів – 32%. Причиною цього є думка про те, що збільшення терміну шкільного навчання за європейським зразком до 12 років не виправдовує себе в українських реаліях: так вважають 57,7% директорів, 38,7% педагогів, 62% батьків та 49% учнів.

До запровадження профільного навчання у старшій школі переважно позитивно ставляться усі групи респондентів: від 80% (директори шкіл) до 89% (учні). Проте більшість з опитаних вважає, що профілізація старшої школи не забезпечена належною матеріально-технічною базою, а тому буде формальною: 65% директорів та вчителів, 60% батьків та 55% учнів.

Інтеграцію вітчизняної освіти до європейського освітнього простору вважають необхідною 50% директорів, по 42% педагогів та батьків; 29,8% учнів. У той самий час, лише 7,7% директорів вважають, що запровадження 12-річки сприятиме інтеграції; більш оптимістично налаштовані педагоги -25,5%, батьки - 22,7% та учні - 32%.

На думку приблизно половини опитаних, в процесі реформування освіти враховується громадська думка, зокрема, й думка освітян та батьків: так вважають 46% директорів, 75,5% педагогів. Серед батьків та учнів такої думки дотримується значна менша кількість опитаних: 26,4% батьків та 32% учнів.

Особисту зацікавленість у реформуванні середньої освіти в Україні відчують 77% директорів, 63% педагогів, 48,3% батьків та 46,8% учнів.

Отже, результати вхідного моніторингу свідчать про те, що позитивне ставлення опитаних до впроваджуваних інновацій на цьому етапі не сформоване або має негативні експектації у своєму складі.

Також ми вивчали те, наскільки педагоги зацікавлені у впровадженні пропонуванних технологій у навчально-виховний процес. Учасникам *online* опитування, яке провела восени 2016 р. М. С. Каніболоцька, був запропонований перелік соціально-психологічних технологій та методів супроводу освітніх інновацій. В опитуванні взяли участь 251 особа, з них 204 – жінки, 41 особа чоловічої статі (6 осіб не зазначили свою стать).

Результати показали, що найбільше педагоги цікавляться методом групової дискусії (50%), а також ігровими методами: інноваційна гра (46%) та організаційно-діяльнісна гра (34%). Найменше відповідей отримали: метод фортсайту (7,2%), «світове кафе» (16%), технологія збагачення громадської думки (13,5%). Отже, результати показали, що педагоги не дуже добре обізнані з соціально-психологічними технологіями, і на наступному етапі ми будемо ознайомлювати їх із цими методами роботи. Також у даному опитуванні вивчалось питання про те, як педагоги користуються Інтернет-ресурсами. Переважна більшість опитаних використовує соціальні мережі як інформаційний ресурс з метою пошуку новин (78,5%). Також значна кількість опитаних проводить час у мережах з метою спілкування (59,4%). 47,4% педагогів звертається до Інтернету з метою професійної комунікації. Майже порівну розділилися опитувані щодо ролі соціальних мереж у поширенні професійно-важливої інформації (23,9%) та пошуку різних товарів/послуг (23%), що відповідає інформаційним і комерційним мотивам користування мережами. 30,6% опитаних звертається до мереж для пошуку розваг і відпочинку.

Отже, можемо зробити висновок: хоча соціальні мережі користуються популярністю саме як джерело отримання професійно-важливої інформації, все ж таки Інтернет-ресурси недостатньо використовуються для професійного спілкування. Своім завданням ми бачимо посилення цього ресурсу з метою поширення знань та формування громадської думки щодо освітніх реформ.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У соціальній психології сенс взаємодії розкривається за умови включення дій у спільну діяльність і за

умови налагодження соціального діалогу в суспільстві. Спільну діяльність розуміють як будь-яку активність, спрямовану на співпрацю, досягнення порозуміння та прийняття рішень, які задовольняють усі зацікавлені сторони. Головною метою організації взаємодії є налагодження соціального діалогу між різними групами – як малими, так і великими соціальними групами, спільнотами тощо.

Організація взаємодії учасників соціального діалогу як центральний елемент соціально-психологічного супроводу розглядається нами у двох вимірах: як пряма «обличчям-до-обличчя» комунікація, і як опосередкована комунікативними засобами, зокрема, за допомогою соціальних мереж.

Емпіричну перевірку цих положень здійснюють у межах всеукраїнського експерименту, який проводить лабораторія соціально-психологічних технологій ІСПП. На першому етапі серед учасників експерименту було проведено два опитування: вхідний моніторинг ставлення до освітніх реформ та *online* опитування щодо використання соціальних мереж освітянами. Результати показали, що рівень підтримки впровадження 12-річної освіти серед педагогів, учнів та батьків досить низький (20-30%); європейську інтеграцію вітчизняної освіти підтримують 30-50%, а профілізацію старшої школи – 80-90%. Близько половини опитаних педагогів використовують соціальні мережі з метою професійної комунікації і лише 24% - для поширення професійно-важливої інформації.

На другому етапі, на якому буде організовано взаємодію учасників – освітян, учнів, їхніх батьків, – планується застосування соціально-психологічних технологій, які, порівняно зі стандартними технологіями опитування громадської думки, дозволяють підвищити рівень обізнаності громадян щодо освітніх реформ; сформувати проактивну позицію щодо їх впровадження; покращити діалог між учасниками навчально-виховного процесу (педагогами, учнями, батьками) щодо проблем школи у контексті освітніх нововведень; сформувати готовність до впровадження освітніх інновацій; подолати психологічний спротив нововведенням.

Література

1. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
Ageev V. S. Mezhruppovoe vzaimodeystvie: socialno-psikhologicheskie problemy [Intergroup interaction: social-psychological issues] / V. S. Ageev. – M.: Izdatelstvo MGU, 1990. – 240 p.
2. Журавлев А. Л., Шорохова Е. В. Психология совместной деятельности малых групп и организаций. – М.: Изд-во «Социум»; «Институт психологии РАН». – 2001. – 288 с.
Zhuravlev A. L., Shorokhova E. V. Psikhologia sovместnoy deyatelnosti malyykh grupp I organizatsiy [Psychology of team work in small groups and organizations] / A. L. Zhuravlev E. V. Shorokhova – M.: Socium; Institut Psikhologii RAN. – 2001. – 288 p.
3. Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу [колективна монографія] / за ред. П. Д. Фролова; Нац. акад.пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 310 с.
Modernizatsiyni processy v osviti ta suspilstvi: psikhotehnologii suprovodu [Modernisation processes in education and society: psychological technologies of support] / za red. P.D. Frolova. NAPS Ukraine, ISPP. – Kirovograd: Imex-LTD, 2013. – 310 p.
4. Смелзер Н. Социология: пер.с англ. – М.: Феникс, 1998. – 688 с.
Smelzer N. Sociologia [Sociology] / N. Smelzer. – M.: Fenix, 1998. – 688 p.
5. Соціально-психологічна підтримка освітніх реформ. Методичний посібник / За ред. Фролова П. Д. – Кіровоград, 2012. – 88 с.
Socialno-psikhologichna pidtrymka osvitnikh reform [Social-psychological support for educational reforms] / za red. P.D. Frolova. – Kirovograd, 2012. – 88 p.
6. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М., 1992. – 527 с.
Sorokin P. A. Chelovek. Tsvivilizatsia. Obschestvo [Human. Civilisation. Society] / P. A. Sorokin – M., 1992. – 527 p.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
Parsons T. O structure socialnogo deystviya [On the structure of social action] / T. Parsons. – M.: Akademichesky project, 2000. – 880 p.
8. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен / Дж. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 82–91.
Homans G. Socialnoe povedenie kak obmen [Social behavior as exchange] / G. Homans. In: Sovremennaya zarubezhnaya socialnaya psikhologia. Teksty. – M.: Izdatelstvo MGU. – 1984. P. 82–91.
9. Pettigrew T.F., Tropp L.R. A meta-analytic test of intergroup contact theory // Journal of Personality and Social Psychology. 2006. Vol. 90(5). P. 751–783.
10. Saurino D., Saurino P., Clemente R. Social interaction strategies and techniques for today's classrooms // Journal on School Educational Technology. 2009. Vol. 4. No 4. P. 24–38.
11. Stangor C. Social Groups in Action and Interaction - 2nd Edition. 2016. Routledge. – 454 p.

12. Tajfel H. Social identity & intergroup relations // Annual Review of Psychology. 1982. №33, P. 1–39.
13. Turner J. Some current issues in research on social identity and self-categorization theories // Social identity: Context, commitment, content / N. Ellemers, R. Spears, B. Doojse (Eds.). Oxford: Blackwell. 1999. P. 6–34.

Відомості про автора

ПІБ - Іванченко Світлана Миколаївна

Науковий ступінь - кандидат психологічних наук

Звання - старший науковий співробітник

Посада - старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій

Місце роботи - Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Контактна адреса: вул. Андріївська 15, Київ 04070

Тел.: +38067 277-1964

E-mail: s_ivantchenko@hotmail.com